

Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie, en publieke opinie, 1658-1668 1

H. DECEULAER

Inleiding

Het is een historische gemeenplaats dat de steden in de Nederlanden een belangrijk demografisch gewicht hadden en tevens over een relatief grote politieke autonomie beschikten. Onderzoek naar de sociaal-politieke verhoudingen tussen bestuurders en bewoners van steden is dan ook relevant voor diverse probleemvelden. Christopher Friedrichs stelde recent dat bij de studie van lokale politieke processen drie vragen onderscheiden moeten worden: 1 wat werd er beslist?; 2 wie nam de beslissingen? en 3 hoe werd dit politiek personeel benoemd²? In het formuleren van antwoorden zijn historici in hoge mate selectief geweest. Studies van lokale besturen hebben zich hoofdzakelijk beperkt tot vraag twee en drie, of respectievelijk de prosopografische en institutionele benaderingen. Het aandeel van edellieden of juristen in instellingen, en specifieke procedures voor benoemingen en consultaties zijn zo vooreen aantal centra bestudeerd³. De eerste vraag, welk beleid er eigenlijk gevoerd werd, en of groepen buiten de elites enige invloed op het besluitvormingsproces uitoefenden, blijft veelal onbesproken. Hoewel sporadisch is vastgesteld dat politieke elites in de steden vaak intense persoonlijke contacten onderhielden met hun onderdanen⁴, worden magistraten over het algemeen voorgesteld als entiteiten die los stonden van de rest van de bevolking, en immuun waren voor de publieke opinie⁵. Onderzoek naar de sociale

1 Met hartelijke dank aan Erik Aerts, Mare Jacobs, Catharina Lis en Hugo Soly die een vroegere versie van kritische kanttekeningen voorzagen. Tenzij anders aangegeven komt al het hierna behandeld archiefmateriaal uit het stadsarchief van Gent.

2 C. Friedrichs, 'Urban politics and urban social structure in seventeenth century Germany', *European history quarterly*, XXII (1992) 190-192.

3 R. Boumans, *Hel Antwerpse stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Gent, 1965); J. van Acker, 'Het stadsbestuur van 1585 tot 1713' in: *Antwerpen in de zeventiende eeuw* (Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis) (1989) 1-25; R. Buyck, 'Schepenenambt en economische positie. Correlatieven in het maatschappijbeeld van het 18de-eeuwse Eekloo' in: *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden (12de-19de eeuw). Handelingen van het 13de Internationaal Colloquium* (Brussel, 1988) 53-66. Zie voor een overzicht van de steden in de Zuidelijke Nederlanden: A. Lottin en H. Soly, 'Aspects de l'histoire des villes des Pays Bas méridionaux et de la principauté de Liège (Milieu du XVe siècle à la veille de la Révolution française)' in: A. Lottin, e. a., ed., *Etudes sur les villes en Europe occidentale. Milieu du XVe siècle à la veille de la Révolution Française. Angleterre, Pays-Bas et Provinces Unies, Allemagne rhénane* (Parijs, 1983) 267-275; R. van Uytven, 'Burgerrecht en stedelijke instellingen' in: i. van der Stock, ed., *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1777* (Brussel, 1991) 20-26.

4 I. Schöffler, 'De republiek der Verenigde Nederlanden 1609-1702' in: I. Schöffler, H. van der Wee, J. A. Bornewasser, ed., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam, 1978) 181, 183, 186; M. E. Cherreté, 'De stadsmagistraat van Aalst in de 18de eeuw', *Spiegel historiael*, XVII (1982) 37.

5 Opgemerkt door D. J. Roorda, 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCIV (1979) 219 en M. Prak, 'Sociale

basis van stedelijke machtsstructuren, naar de rol van lobbying door belangengroepen, of naar de informele druk vanuit het buurt- of verenigingsleven, is nog niet ver gevorderd. Interacties tussen magistraten en hun onderdanen, tussen machthebbers en 'machtelozen', zijn voor het ancien régime in het algemeen nauwelijks besproken. Enige aandacht is in dit verband wel besteed aan rellen en collectieve acties op politiek geladen momenten⁶, maar over dagelijkse interactieprocessen weten we nog zeer weinig. Toch zijn deze van groot belang om een genuanceerde visie te vormen over de aard van de machtsuitoefening, en de mate waarin concepten als 'disciplineren' en 'sociale controle' gehanteerd kunnen worden.

Dit probleem zullen we in dit opstel proberen te benaderen aan de hand van de interacties tussen het Gentse stadsbestuur en de bewoners van de 'gebuerten', ongeveer tweehonderd georganiseerde woongemeenschappen⁷ bestaande uit een straat, enkele steegjes of doodlopende straatjes. Gent was niet de enige stad in de Nederlanden waar dergelijke buurtschappen bestonden. Een gelijkaardige structuur is aangetroffen in Den Haag, Leiden, Haarlem, Utrecht, Delft en Rotterdam⁸. Indicaties wijzen ook op het bestaan van buurtschappen in Oudenaarde, Dendermonde en Kortrijk⁹. Over het buurtleven in de Zuidelijke Nederlanden weten we nog zeer weinig, maar zeker in Gent verkozen de inwoners om de drie jaar een 'deken' die bemiddelde in kleine conflicten, en boetes oplegde bij onderlinge twisten. Deze organisaties van buurtbewoners richtten regelmatig verzoeken tot het stadsbestuur, en kregen vooral na 1650 bepaalde taken toebedeeld. Op verzoek — en gedeeltelijk op kosten — van de gebuurten werden zo grachten uitgediept, muren hersteld, pompen opgericht en bomen aangeplant¹⁰. Bij gebrek aan een modern bureaucratisch en geschiedschrijving van Nederlands Ancien Régime', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIV (1988) 145.

6 Zie voor de Nederlanden R. M. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baam, 1982), het themanummer over collectieve acties van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XV (1989) en K. van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk-Heule, 1994).

7 Het onderzoek naar het buurtleven is internationaal vooral op gang gekomen sinds de publicatie van D. Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1760* (Cambridge, 1986) en J. Boulton, *Neighbourhood and society in a London suburb* (Cambridge, 1987). Zie ook H. Roodenburg, 'Naar een etnografie van de vroeg-modeme stad. De 'gebuyrten' in Leiden en Den Haag' in: P. Te Boeckhorst, P. Burke, W. Frijhoff, ed., *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch antropologisch perspectief* (Meppel-Amsterdam, 1992) 219-243. Een kritische benadering van diverse onderzoeksperspectieven geven C. Lis en H. Soly, 'Neighbourhood social change in West European cities. Sixteenth to nineteenth centuries', *International review of social history*, XXXVIII (1993) 1-30.

8 H. Roodenburg, 'Gebuyrten', 221.

9 J. Broeckaert, 'De gebuurten van Dendermonde' in: *Gedenkschriften van de oudheidkundige kring van de stad en het land van Dendermonde*, 2de reeks, XII (1906)311-324. H. Soly, 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden' in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (ancien régime), 11de Internationaal Colloquium, Spa, 1-4 sept. 1982* (Brussel, 1984)616, 621,624.

10 Zie hierover G. van Severen, *Het gebuurte- en dekenijleven te Gent vroeger en nu* (Gent, 1977); K. Vervaeke, 'De gebuurten te Gent' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1982); J. Decavele, 'De gebuurten tot omstreeks 1800' in: J. Decavele, ed., *Gebuurtelevens en dekenijen te Gent, 14de-20ste eeuw* (Gent, 1992); H. Deceulaer en M. Jacobs, 'Implicaties van de straat. Rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (17de en 18de eeuw)' in: H. Roodenburg, ed., *Gebuurten en kleine conflicten in de Nederlanden* (Hilversum, 1995 (ter perse)).

politieel apparaat waren verschillende vormen van participatie van de stedelingen noodzakelijk in diverse sferen van het maatschappelijk leven. Zo rekende het stadsbestuur voor de organisatie van de nachtwacht, de brandbestrijding en het verstrekken van allerlei inlichtingen op de buurtorganisaties. Dit kan niet louter gezien worden als het 'inzetten' van de gebuurten, maar moet als een meer dynamische en complexe relatie worden beschouwd. De interventies van het stadsbestuur hadden hun invloed op de onderlinge relaties in de buurten, en omgekeerd zullen we zien dat deze ook invloed hadden op de concrete invulling van het beleid. Het is aan de hand van deze wisselwerking dat we zullen onderzoeken of er sprake kon zijn van een 'publieke opinie', hoe deze zich manifesteerde, en welke invloed ze op het politiek proces uitoefende.

Om de eventuele invloed van brede lagen van de bevolking te bestuderen is Gent misschien op het eerste gezicht een minder voor de hand liggende keuze. Van alle centra in de Nederlanden was deze stad het sterkst in aanvaring gekomen met het vorstelijk absolutisme, en sinds 1540 waren alle formele inspraakstructuren er zo goed als afgeschaft¹¹. In dit artikel zal beargumenteerd worden dat het stadsbestuur wel degelijk rekening moest houden met de opinies van 'de gemeente'; met andere woorden, dat het ontbreken van een formele vertegenwoordiging informele vormen van beïnvloeding en communicatie niet uitsloot. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke algemene bewering enkel gestaafd kan worden aan de hand van specifiek onderzoek naar het besluitvormingsproces betreffende een aantal concrete punten. We beperken ons hier tot drie probleemvelden. In eerste instantie gaan we in op een van de traditionele taken van het stadsbestuur: het bemiddelen in conflicten. In een reeks kleine, banaal lijkende ruzies over tussenmuren en dakgoten kwamen divergerende visies op de rechten en plichten van buurtbewoners naar voren, die wijzen op een uiteenlopende definiëring van de publieke en private ruimte. We zullen zien dat het nastreven van een consensus door het stadsbestuur belangrijke gevolgen had voor de onderlinge relaties in de buurt, en ruimte liet voor een vrij sterke collectieve controle op de ruimtelijke ordening. Een tweede punt is de rol van een stedelijke dienst die zeer vaak als een instrument van sociale controle gedefinieerd is: de armenzorg en het sociaal beleid. Getracht zal worden om na te gaan welk beleid gevoerd werd, welke groepen hier invloed op probeerden uit te oefenen, en wat de tactieken waren van de armen zelf. Ordehandhaving en misdaadbestrijding is het derde spanningsveld dat behandeld zal worden. In verband met dit centrale thema in het disciplineringsdebat zullen we argumenteren dat grotere groepen uit de stedelijke bevolking participeerden aan de criminaliteitsbestrijding, en dat dit belangrijke gevolgen had voor de manier waarop misdaad gedefinieerd en aangepakt werd. Al deze probleemvelden kunnen we benaderen met behulp van een uitzonderlijke bron, namelijk de dagelijkse notities van de Gentse politiemeester en schepen Justus Billet, die actief was tussen 1658 en 1668. In honderden bladzijden, gebundeld in twaalf delen¹², deed hij zeer uitgebreid verslag

11 J. Decavele, ed., *Keizer lussen slopdragers. Karet V 1500-1558* (Gent, 1989) 26, 173-190.

12 Stadsarchief Gent, 1GD1, 1-12. Hierna zullen de referenties aangeduid worden met B van Billet, gevolgd door het nummer van het boekdeel, en de datum.

van zijn onderhandelingen met buurtbewoners, zijn bemiddelingspogingen in kleine conflicten, en zijn problemen om beleidslijnen uit te voeren. Zijn opdracht bestond uit een reeks taken die als 'de regulering van de openbare ruimte' omschreven kunnen worden. Hij inspecteerde de private woningbouw, controleerde de toestand van straten en waterlopen, en intervenieerde in botsingen tussen buurtbewoners. Deze activiteiten waren op zich niet bijzonder, ze behoorden tot de normale werkzaamheden van schepenen in de meeste steden van het ancien régime¹³. Zeldzaam is wèl dat we kunnen beschikken over zulke uitgebreide verslagen. In tegenstelling tot de meeste Engelse 'justices of the peace' kan hij geen 'stay at home interrogator'¹⁴ genoemd worden, maar was hij dagelijks zelf aanwezig in de stad. Regelmatig werd hij op straat aangeklampt over allerlei kleine problemen, klachten of ruzies¹⁵. Omdat hij met zeer veel mensen in contact stond, was hij bijzonder goed op de hoogte van wat er in de stad leefde. In geen geval kan hij vergeleken worden met de Parijse politiecommissarissen¹⁶ of de Engelse 'constables'¹⁷, die als lokale ambtenaren een soms ambivalente positie innamen tussen hun gemeenschap en de machthebbers. De bemiddeling van de Gentse politiemeester was van groot politiek belang. Billet bevond zich duidelijk in het centrum van de macht. Na Italiaanse reizen, een kortstondige carrière in het Spaanse leger, na fortuin te hebben gemaakt als groothandelaar¹⁸, en gronden te hebben gekocht, zetelde hij van 1643 tot 1667 bijna onafgebroken in het schepencollege¹⁹, de hoogste bestuurlijke en gerechtelijke instelling van de stad. Zijn verslagen zijn dan ook verre van neutraal, maar bevatten de observaties van een gezagsgetrouwe, overtuigd katholieke schepen, die geloofde in de belangengemeenschap en de ideologische consensus van zijn stad en haar inwoners. Om deze visie te nuanceren, en het beperkte tijds kader van de 'polityeboeken' wat te overstijgen zijn ook de rekestes, de stedelijke ordonnanties en enig materiaal uit de archieven van de gebuurten zelf behandeld. Deze laatste bevatten meestal minder informatie over het eigenlijke buurtleven op zich, dan wel stukken die een neerslag vormen van de interactie tussen buurten en stadsbestuur.

13 H. de Schepper, 'Steden en hun bestuur' in: M. van Rooijen, ed., *Sleden en hun verleden. De ontwikkeling van de stedelijke samenleving in de Nederlanden tot de 19de eeuw* (Den Haag, 1988) 60; J. van Acker, 'Het stadsbestuur', 15.

14 C. B. Herrup, *The common peace. Participation and the criminal law in seventeenth century England* (Cambridge, 1987)86.

15 Bijv. B2, 20 juli 1662.

16 A. Farge, *Vivre dans la rue à Paris au XVIII siècle* (Parijs, 1979) 202, 209, 211; S. L. Kaplan, 'Note sur les commissaires de police de Paris au XVIII siècle', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (1981) 679-681; P. Piasenza, 'Juges, lieutenants de police et bourgeois à Paris au XVII et XVIII siècle', *Annales ESC*, XLV (1990) 1192-1193.

17 K. Wrightson, 'Two concepts of order: justices, constables and jurymen in seventeenth century England' in: J. Brewer, J. Styles, ed., *An ungovernable people. The English and their law in the seventeenth and eighteenth centuries* (Londen, 1980) 26, 29, 31; J. Kent, 'The English village constable, 1580-1642. The nature and dilemma's of the office', *Journal of British studies*, XX (1981) 29-30, 37-42.

18 Toen hem in 1665 een commerciële transactie werd aangeboden zei hij 'dat ik al jaer en dagh uyt de coopmanschap was gescheyde', B8, 28 maart 1665.

19 E. de Buschere, *Juste Billet, Chroniquer Gantois au XVII siècle. Aperçu biographique et historique* (Gent, 1873) 9-21; H. Columbien, 'Justus Billet, politiemeester van Gent', *Gentsche tydingen*, XI (1982) 312-321.

Het merendeel van dergelijke verzoekschriften, reglementen en bepalingen dateert uit de periode tussen 1650 en 1800²⁰.

Besluitvorming in de buurt: integratie of uitsluiting?

Gezien het perspectief van dit artikel is het vanzelfsprekend erg belangrijk om te weten wie er in de buurten de belangrijkste posities innam, en wie de onderhandelingen met het stadsbestuur voerde. Omdat dit op een semi-informele manier gebeurde, zijn de bronnen op dit punt echter niet altijd even duidelijk. Billet vermeldt wel dat hij sprak met 'de gebueren' van een specifieke straat, maar namen, beroepen of sociale situering van zijn gesprekspartners ontbreken bijna steeds.

Over elitegroepen is opgemerkt dat zij zich in de achttiende eeuw over het algemeen niet meer met het buurtleven inlieten²¹. In de hier behandelde periode lijkt dit nog wel te gebeuren. Een jonker en een jonkvrouw dienden samen met hun burens een rekest in²². Kinderen uit verschillende sociale lagen ontmoetten elkaar op straat, en deelden nog bepaalde gemeenschappelijke ervaringen. De deken van de gebuurte van de Zonnestraat klaagde in 1663 dat de verkoopsters van fruit en kaneelkoeken voor zijn deur zowel schoolkinderen, werkjongens als jonge studenten aantrokken, die samen op straat dobbelden, en er bovendien 'onnutte ende vuyle woorden' leerden²³. Voor een dergelijke vroege socialisatie op straat werden kinderen uit de hogere milieus in de achttiende eeuw in toenemende mate afgeschermd²⁴. Wat de onderhandelingen mét het stadsbestuur betreft zou verondersteld kunnen worden dat de officiële vertegenwoordiger van de buurt, de deken, er een belangrijke plaats innam. Dekens waren tamelijk welvarende personen: ze moesten eigenaar van hun huis zijn, en zich een banket voor heel de buurt kunnen veroorloven na hun verkiezing²⁵. Ze hadden echter zeker niet het alleenrecht voor het nemen van beslissingen, en ze monopoliseerden al evenmin de contacten met de politiemeester, of de andere leden van de magistraat. Aanwijzingen suggereren dat het lokale besluitvormingsproces op een eerder collectieve en informele wijze gebeurde. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een conflict tussen de buurt van de Sint Lievensstraat en Victor Robert de Massin, heer van Caudenborgh. Deze laatste had op zijn heerlijkheid een blekerij aangelegd, en wilde een muur bouwen om deze af te bakenen. Hierdoor zou echter de doorgang naar de kleine Schelde (het zogenoemde 'waterstraetjen') worden afgesloten, terwijl deze voor de bewoners, handelaars en ondernemers van de buurt belangrijk was voor het halen van water en het lossen van goederen. Billet probeerde een compromis uit te werken en

20 Reeks 128.

21 D. Garrioch, *Neighbourhood*, 94, 181, 202; C. Lis, H. Soly, 'Neighbourhood', 18.

22 B2, 29 april 1661, B5, 12 dec. 1663. Ook in de zestiende eeuw gebeurde dit, SAG reeks 93, 34, 18 jan. 1555.

23 B4, 28 maart 1663. Ook Billet had als kind op straat gespeeld. Als in 1663 het standbeeld van Karel V wordt vervangen schrijft hij over de oprichting van het eerste standbeeld in 1599-1600: 'ende den politiemeester Justo Billet onderschreven heeft goede memorie van in deselve put [waarin het standbeeld moest komen, H. D.] met ander jongens van sijn gebueren en van sijn sorte daer in gespeelt te hebben', B4, 19 juni 1663.

24 D. Garrioch, *Neighbourhood*, 61.

25 K. Vervaeke, *De gebuurten*, 53.

vroeg aan Pieter de Stoppelaere, 'eenen van de besten en verstandigste', om dit aan 'acht, tien of twaalf van de principaelste ghebueren' voor te leggen. Deze riep daarop twaalf tot vijftien burens bij elkaar om de zaak te bespreken. De andere bewoners lieten zich echter niet zo snel uitsluiten, want 'erquaemen wel viermael soo veel ongeroepen'. Deze weigerden elke toegeving. Toen enkele burens zich toch positief uitdrukten over een mogelijk akkoord met de heer en het stadsbestuur, werd er voorgesteld om te stemmen, waarbij een overgrote meerderheid zich uitsprak voor het volledig behoud van het waterstraatje²⁶. We stellen dus vast dat een grotere groep (minder welvarende?) burens zich met succes verzette tegen politieke uitsluiting, en participatie opeiste in het besluitvormingsproces. Hetzelfde kan gezegd worden over de vrouwen. In principe waren vrouwen van elke officiële publieke functie uitgesloten²⁷. De rekestes van de gebuurten werden bijna alleen door mannen ondertekend²⁸, en onderhandelingen met vertegenwoordigers van het stadsbestuur lijken ook eerder door de mannen te gebeuren. In 1663 kwam het tot een conflict toen de molenaar Jan van Zele een huis wilde bouwen aan een kaai, waardoor de toegang tot het water zou worden afgesloten voor de buurt. Wanneer de politiemeesters en de schepenen kwamen bemiddelen, waren 'alle de gebueren daer in grooten getalle vergaert'. Toch lijkt het enkel te gaan om de mannen, want Billet schrijft dat hij aan hèn een officiële akte vroeg. De vrouwen van de buurt lieten zich echter niet onbetuigd:

daernaer zoo troupten bijeen de vrouwen (onder t'pretext van daer waeter te commen haelen) die begonden al crimineelder ende ongeschikter te spreken al hadden gedaen haerlieder mans, ende durften wel publyckelyck seggen 'laet de rijcken vreck bij daege metsen, ende wij sullen dat werck wel bij nachte commen... [afbreken?] met ander animositeyten van vrouwenmanieren'²⁹.

Het is dus niet onmogelijk dat vrouwen zich verbaal brutaler konden opstellen dan mannen. Elders is gewezen op de cruciale rol die zij speelden, in het versterken van de onderlinge normen, door het roddelen aan waterputten en andere publieke plaatsen³⁰. In elk geval waren vrouwen wel degelijk betrokken bij het nemen van beslissingen en het bepalen van strategieën. De echtgenotes van de oudkleerkopers dienden een klacht in bij de politiemeester over de appelverkoopsters, en de vrouw van een brouwer vroeg de toestemming om een nieuwe kaai aan te leggen³¹. In 1661 werd bijna een akkoord gesloten tussen twee burens, maar omdat de vrouw van een van de partijen 'van gheen accoord meer willen verstaen' ging de zaak niet door³². Tevens bestonden er in verschillende gebuurten 'dekeninnen', die door de vrouwen verkozen werden. Toch was dit vooral een erefunctie, dezelfde macht als de dekens hadden deze vrouwen

26 B1,7 okt. 1660.

27 Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel, 1987) 77.

28 SAG, reeks 128, 1-6, 23 okt. 1690, B1, 25 sept. 1659.

29 B5, 11 okt. 1663. Ook in rellen namen zij dikwijls het voortouw, R. Dekker, *Beroering*, 51-66.

30 N. Castan, 'Le public et le particulier' in: Ph. Ariès en G. Duby, *Histoire de la vie privée*, III, *De la Renaissance aux Lumières* (Parijs, 1986) 417-427.

31 B6, 15 okt. 1664 en B8, 15 juli 1665.

32 B2, 9 juni 1661.

zeker niet³³. Over het besluitvormingsproces in de buurt kan worden opgemerkt dat oudere mannen een niet onbelangrijke rol speelden. Gezien het belang van het gewoonterecht werd in verschillende zaken een beroep gedaan op hun getuigenis³⁴. In een aantal gebuurtenreglementen werd zelfs voorgeschreven dat de dekens met hen overleg moesten plegen over de bestraffing van een buur die de normen had overtreden³⁵. Al deze indicaties rechtvaardigen de veronderstelling dat de besluitvorming in de buurt een collectief proces genoemd kan worden. Zeker op belangrijke momenten lijken zowel rijke als arme, mannelijke als vrouwelijke, en zowel oude als jonge buurtbewoners betrokken bij de vorming, uiting of verdediging van een publieke opinie. Dit betekent daarom niet dat al deze groepen allemaal evenveel inspraak hadden. Het is duidelijk dat meer welvarende, oudere, en mannelijke bewoners een groter gewicht in de schaal legden.

Tussenmuren en dakgoten; publieke en private ruimte

Tussen 1658 en 1666 bemiddelde Billet in 27 burenruzies. In 14 gevallen ging het om gemeenschappelijk bezit: een muur (10 keer), een weg (2), een goot (1) of een toilet (1). Verder zijn er nog een aantal gevallen van schade van werken of vervuiling, een gevel die overhelde etc. Conflicten van persoonlijke of morele aard over geweld, beledigingen, seksuele of religieuze overtredingen kwamen helemaal niet aan bod.

Zowel Billet als het stadsbestuur besteedden bijzonder veel aandacht aan dergelijke conflicten, en probeerden zoveel mogelijk akkoorden te stimuleren. Dit blijkt uit de specifieke procedure die gevolgd werd, uit de grote inspanningen die men zich getroostte, uit het vermijden van escalaties, en uit het tegemoet komen aan de belangen van beide partijen. Dat veel belang werd gehecht aan bemiddeling komt tot uiting in een afwijkende procedure ten opzichte van de andere activiteiten van de politiemeester. Als men hem vroeg om in een conflict te bemiddelen kwam hij onmiddellijk in beweging³⁶. Gewone bouwinspecties daarentegen, deed hij nooit zonder dat eerst een formeel verzoek aan het stadsbestuur was gericht³⁷. Deze 'visitaties' moesten gebeuren in het bijzijn van twee schepenen en de stadssecretaris. Als deze niet kwamen opdagen ondernam hij niets op zijn eentje³⁸. Bij kleine bemiddelingen wachtte hij echter niet op zijn collega's uit 'de wet' om het onderhandelingsproces te beginnen, of voorstellen te doen...³⁹. Dat veel energie werd besteed aan het onderhandelen blijkt uit diverse zaken. In het langdurig conflict tussen de gebuurte van de Lievestraat en de heer van Caudenborgh die een straatje naar de rivier in beslag wilde nemen, begaf hij zich zeven keer ter plaatse, nam diverse stukken door, liet een buurtvergadering bijeen

33 K. Vervaeke, *De gebuurten*, 46-49; J. Decavele, 'Gebuurten', 33.

34 BI, 31 okt. 1660; B5, 12 april 1664.

35 Reeks 128, 27, 17 sept. 1767.

36 B2, 4 en 13 okt. 1662.

37 B6, 23 juli 1664, B8, 15 juli 1665.

38 BI, 21 aug 1660, B4, 14 juni 1663.

39 BI, 12 mei 1661.

roepen, laste een afkoelingsperiode in...⁴⁰. Hij bleef ook aandringen. Toen de vertegenwoordigers van het klooster van de arme klaren en enkele bureen in een conflict over een boom en enige aanbouswels tegen gemeenschappelijke muren, na een lange discussie vruchteloos uit elkaar gingen, protesteerde de politiemeester. Hij zei dat het 'een groote droefhey t was, daer partyen soo wel begost hadden om over een te commen ende te accorderen' en verzocht hun om nog eens samen te komen⁴¹. Dat het streven naar een akkoord voor het stadsbestuur soms een belangrijkere drijfveer was dan het zoeken naar een oplossing, blijkt uit de originele regeling van een controverse over een nieuwgebouwde schouw, die het openen van een raam van de bureen belette. Nadat de meest uiteenlopende verwijten over en weer waren geslingerd, en diverse voorgestelde compromissen waren afgewezen, werd uiteindelijk gevraagd of de partijen zich bij een beslissing van het college zouden willen neerleggen. Toen hierop bevestigend werd geantwoord, bepaalden de schepenen uiteindelijk 'dat men alles soude laeten in deselve staet'⁴². Mogelijk geweld, of expliciete uitdagingen die het conflict zouden doen ontsporen werden verboden, 'om alle ongelucken te prevenieren'⁴³. In de genoemde zaak tussen de heer van Caudenborgh en de geburen van de Sint Lievestraat over het straatje waar goederen gelost werden, bouwde hun rijkere buurman een 'uitsprong' aan zijn huis, zodat wagens er niet meer konden passeren. Tevens liet deze aan de eerste verdieping een gat aanbrengen 'om daer door te gieten alle de vuyle pisse ende water ... soo en conden er niemant passeeren (sonderlinghen als het waeyt) sonder daerof besmet te worden'⁴⁴. De magistraat gaf het bevel om dit 'onbehoorlijk werck' onmiddellijk te doen verwijderen. In de mate van het mogelijke werd ook getracht om tegemoet te komen aan de verlangens van de twee partijen. Als de bureen van huidevetter Jacob Ghijs klaagden dat deze zijn afvalwater in hun straat loosde, en dat de stank van zijn bedrijf ondraaglijk was, stelde Billet dat het met de stank best meeviel, maar drong hij wel aan op een andere regeling voor de lozingen⁴⁵. In het conflict tussen Marie van Hecke en Simon Grenier over diens afgebrokkelde zijmuur werd beslist dat deze hersteld moest worden, maar dat de schadeis van zijn buurvrouw overdreven was⁴⁶. Niet altijd konden de partijen terug 'in d'oude vriendschap ende gebuersaemheit' gebracht worden, maar toch werd dan vermeden om iemand totaal het onderspit te doen delven. Zo werd het recht ingetrokken van een lijndraaier om 's zomers op een binnenplaats bij de B achterlei te werken na klachten van een buurvrouw, maar tegelijk werd het aan deze laatste verboden om er mesthopen te leggen⁴⁷.

Waarom was het Gentse stadsbestuur zo bekommerd om dergelijke tamelijk triviaal

40 BI,21 aug.,30sept.,4okt. 1660;B2,9jan.,8april 1662,12april 1664. Zie voor een afkoelingsperiode in een ander conflict BI, 12 mei 1661.

41 B3, 13-16 okt. 1662.

42 B4, 16 juni 1663.

43 'Doch daer diende een scherpe interdictie ghedaen te zijne van mijn heeren schepenenweghe an de voorseide ghebueren, wandt de passye zeer groot sijnde', B2, 15 sept. 1661.

44 B2, 8 april 1662.

45 B3, 5 sept./4 okt. 1662. Als huden geweekt werden, veroorzaakte dit inderdaad geuroverlast, zie P. Poulussen, *Van burenhinder tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800* (Kapellen, 1987) 90.

46 B2, 10 maart-1661.

47 B4, 9 juni 1663. Mogelijk is dit ook eveneens een voorbeeld van het wegnemen van uitdagingen.

lijkende ruzies? In de eerste plaats beantwoordde deze bemiddeling aan een vraag van de buurtbewoners zélf. De politiemeester kwam pas in actie na een klacht bij de magistraat van (een van) de partijen. De bemiddelende rol van het stadsbestuur achtten zij vanzelfsprekend. Verschillende burenen lieten blijken dat ze niet stonden te springen om voor de rechtbank te verschijnen, en drukten de hoop uit om tot een akkoord te komen⁴⁸. Twee poeliers verzochten bijvoorbeeld 'seer instantelijk dat men se soude d'accoord stellen'⁴⁹. De autonomie van de buurtbewoners was groot: niemand kon gedwongen worden om een compromis te accepteren, en voorstellen van het stadsbestuur werden dan ook dikwijls door (een van de) opposenten verworpen⁵⁰. Soms werden de details van een overeenkomst zonder de politiemeester bepaald: in januari 1663 trokken twee burenen 'uttet collegie naer een herberg om finalickeri te veraccorderen'⁵¹. De grote aandacht voor de kleine conflicten door de magistraat kan ook verklaard worden doordat deze een reeks kleine politieke kansen bood aan de magistraat om te interveniëren op het private terrein van veel stedelingen. Zo werden compromissen gesuggereerd die in de lijn van het stedelijk beleid lagen. Op voorstel van de magistraat werd een houten schutting bijvoorbeeld vervangen door een muur in arduinsteen, en een eenvoudig conflict over een dakgoot werd aangegrepen om een volledig nieuwe gevel te laten bouwen⁵². Als een conflict in het voordeel van Gijsbrecht de Masurel werd beslecht, wees men zijn zoon er en passant op dat hij de ingang van zijn kelder moest inkorten⁵³. Het belang van deze tussenkomsten mag niet onderschat worden: in zijn studies over het zeventiende-eeuwse 'versteningsproces' stelt Johan Dambruyne immers dat de magistraat zijn bouwpolitiek nooit had kunnen realiseren zonder de actieve medewerking van 'de borgerye'⁵⁴. Mogelijk speelden ook ideologische factoren een rol in de tussenkomst van het schepencollege om als 'vroede vaderen' vrede te sluiten tussen hun ruziënde onderdanen. Elke tussenkomst van stads wege die leidde tot een akkoord waarin de partijen zich konden vinden, vergrootte tevens wellicht de politieke legitimiteit van de magistraat.

Verder was het vermijden van processen misschien geen irrationele beleidslijn, gezien het groot aantal rechtszaken in de late zeventiende eeuw. Voor de periode tussen september 1665 en april 1666 telde Billet meer dan 400 ingestelde gedingen voor de Gentse schepenbanken⁵⁵. Kwantitatieve studies tonen aan dat er voor lokale

48 B1, 14 feb. 1661, B2, 6 juli 1662. Voor zaken van beledigingen tussen burenen in Engeland is hetzelfde vastgesteld, zie J. A. Sharpe, "Such Disagreement betwix Neighbours". *Litigation and human relation in early modern England* in: J. Bossy, ed., *Disputes and settlements. Law and human relations in the West* (Cambridge, 1983) 174-176.

49 B3, 4 okt. 1662.

50 B4, 23 april 1663, 16 juni 1663.

51 B4, 12 jan. 1663.

52 B2, 19 juni 1662, B3, 20 okt. 1662.

53 B5.31 okt. 1663. Stenen muren, nieuwe gevels en zo weinig mogelijk uitsteeksel aan de huizen waren elementen van de bouwpolitiek van het stadsbestuur, J. Dambruyne, 'Stedelijk beleid inzake woning- en stedebouw' in: *Stad in opbouw, Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913* (Tielt, 1992) 74-77.

54 J. Dambruyne, 'Het versteningsproces en de bouwactiviteit in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CU (1989) 48.

55 BIO, 3 april 1666.

rechtbanken opvallend meer geprocedeerd werd in de zeventiende, dan in de achttiende eeuw⁵⁶. In deze periode werd geëxperimenteerd met nieuwe vormen om spanningen op te vangen en te kanaliseren. In juli 1666 werd bijvoorbeeld een 'earner van politie' opgericht om een deel van 'de menichte differente saeken die daer daghelicx int collegie waeren' over te nemen, om 'de partijen beter t'accomoderen'⁵⁷.

Deze consensuspolitiek had belangrijke gevolgen voor de onderlinge verhoudingen van buurtbewoners in de stad. Zo kan gesproken worden van een relatief grote collectieve controle op de private ruimte, en een niet altijd even duidelijke afbakening tussen private en collectieve terreinen. Een voorstel van twee schepenen, de stadssecretaris, de politiemeesters en de gezworen erfscheiders om een straatje af te sluiten, werd zo niet uitgevoerd omdat de bewoners zich verzetten⁵⁸. Bij een inspectie van een verlaten steegje opperde Billet dat de stad er misschien twee huizen zou kunnen laten bouwen, als er tenminste 'gheen oppositie en soude commen van proprietarissen ende ghebueren daer naest gelegen'⁵⁹. Tevens moest een eigenaar van een huis of een stuk grond rekening houden met zijn bureu. Verbouwingen werden onmiddellijk stopgezet wanneer een van de bureu hierover klaagde, waarop de klacht onderzocht werd⁶⁰. Verschillende bouwheren dekten zich in tegen deze mogelijkheid, en vroegen eerst de instemming van hun bureu. Toen in de Hoogstraat een paardesmidse werd gemaakt, werd expliciet gesteld dat de bureu hun toestemming hiervoor hadden gegeven⁶¹. Een brouwer noemde de klacht van zijn buurman dat een ketel te dicht bij een gemeenschappelijke muur stond ongegrond, omdat deze 'met consent ende wel wetens' van de vorige bewoners geplaatst was⁶². Uit verschillende compromissen blijkt eveneens dat niet iedereen het eens was over de grenzen tussen private eigendom en publiek terrein. Toen de stadsmagistraat in 1662 protesteerde tegen de bouw van een hoge stoep door de familie Westerlynck, argumenteerde hun advocaat dat ze dit recht hadden 'om redenen van proprieteyt, possessie ende oude annotacien staende ter landboucke'. Deze stelling werd van tafel geveegd door de pensionaris die opmerkte dat de straat voor een huis nooit private eigendom kon zijn⁶³. Twee jaar later werd de redenering echter omgedraaid. Toen een paard enkele stenen voor de deur van lakensnijder Antoon de Wagenaer had kapotgestampt schoof het stadsbestuur elke

56 H. Deceulaer, 'Conflict en conflictregeling in de Antwerpse ambachtswereld, 1585-1796. Een verkenning van de juridische en sociaal-politieke aspecten op het lokale terrein' in: C. Lis en H. Soly, ed., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen tijdens het ancien régime, 1500-1800* (Brussel, 1994) 144, 149-151; C. W. Brooks, 'Interpersonal conflict and social tension. Civil litigation in England 1640-1830' in: A. L. Beier, D. Cannadine, J. Rosenheim, ed., *The first modern society. Essays in English history in honour of Lawrence Stone* (Cambridge, 1989) 359-361; C. Wollschläger, 'Civil litigation and modernization, the work of the municipal courts of Bremen, Germany in five centuries, 1549-1984*', *Law and society review*, XXIV (1990) 278.

57 B8, f° 434v.-35. Ordonnantie 24 juli 1666, gedrukt in *Costumen ende wetten van de stad Gent* (Gent, 1779) 571-575.

58 B2,7 en 17 maart 1662.

59 B1, 29 maart 1661.

60 B1, 8 maart 1661.

61 B1, 23 oktober 1658.

62 B4, 23 april 1663.

63 B3,7 november 1662.

verantwoordelijkheid voor de herstelling van zich af. De Wagenaer moest zelf voor de reparatie instaan omdat het voor zijn deur gebeurd was⁶⁴. Een ambivalente situatie deed zich ook voor in 1665 als de bewoners van het Begijnenendnesplein beweerden dat de bomen op het plein hun eigendom waren, en deze 'tot haer eygen profijte [hadden] doen cappen ende vellen'. Dit alles wijst op een duidelijke interpenetratie van de private en de publieke sfeer⁶⁵, en op het naast en door elkaar bestaan van diverse visies op bezit. Eerder is vastgesteld dat het concept 'eigendom' in de zeventiende eeuw werd gebruikt voor een zeer brede waaier van rechten⁶⁶.

Twee conflicten waarin rijkere bewoners terreinen aan het water in beslag wilden nemen die door de buurt als collectief bezit werden beschouwd, bieden interessante perspectieven op de confrontatie tussen collectieve rechten en privé-bezit, en de soms problematische afbakening van het private en het publieke domein. Deze botsingen zijn niet louter van sociale of juridische aard. Ze illustreren ook een culturele evolutie in de manier waarop de ruimte werd gedefinieerd, en eigendomsrechten afgebakend. De door de opposenten gehanteerde rechtsnormen en argumenten weerspiegelen een andere visie op de ruimte, en uiteindelijk een verschillend wereldbeeld. Voor de buurtbewoners werden natuurlijke herkenningpunten op het terrein algemeen aanvaard als grenzen. Ook Billet erkende deze methode, die van oudsher gebruikelijk was⁶⁷. Als de molenaar Jan van Zele een huis wilde bouwen op een betwist stuk grond, moest het spannen van een touw van de heg aan het huis van het zuiden naar het noorden 'de waarheit' zeggen. Hieruit bleek dat Van Zeles goed begon aan een wilgenboom, waar ook een 'relycgien van den ouden vetplant' stond, die voordien als afbakening fungeerde. Dit werd bevestigd door alle burens die 'in grooten getalle vergaert waren'⁶⁸. In de eerder vermelde zaak tussen de burens van de Sint-Lievensstraat en de heer van Caudenborgh moest een muur gebouwd worden van het water naar een 'gecapt boomeken'⁶⁹. Oudere buurtbewoners kwamen getuigen in deze twee zaken⁷⁰. Interessant is dat zowel Jan van Zele als de heer van Caudenborgh erin slaagden om gunstige compromissen af te dwingen, omdat ze op papier sterker stonden, en handiger met documenten omsprongen. De tegenstanders van Van Caudenborgh zouden volgens Billet 'qualijck in rechte connen obtineeren', omdat een akkoord uit 1635 in hun nadeel pleitte, en omdat ze hun rekest ongelukkig geformuleerd hadden⁷¹. Het stuk grond waarop Van Zele wilde bouwen, was weliswaar als bezit van de stad gedefinieerd, maar zonder medeweten van zijn burens had hij de toestemming van de schepenen gekregen om zijn tijdelijke cijns in een eeuwige cijns

64 B6, 26 november 1664. Ook over het zeventiende-eeuwse Boroughside bij Londen is gesproken over de 'vague residential boundaries between properties', J. Boulton, *Neighbourhood*, 193.

65 N. Castan, 'Le public et le particulier', 413; A. Farge, *Vivre*, 36.

66 C. B. Macpherson, ed., *Property. Mainstream and critical positions* (Oxford, 1978) 7-8. Kleine boeren beschikten bijvoorbeeld over weiderechten, ambachtslieden waren 'in de possessie' van hun privileges en ambtenaren kochten of verpachtten hun officies.

67 Ph. Godding, *Le droit privé*, 206.

68 B5, 11 okt. 1663.

69 BIO, 4 okt. 1666.

70 B1, 31 okt. 1660; B5, 12 april 1664.

71 B2, 12 jan. 1662.

te veranderen, wat zijn manoeuvreerruimte ongetwijfeld vergrootte. In een gelijkaardige context heeft Mare Jacobs erop gewezen dat mensen en hun woonomgevingen soms moeten buigen voor een gemanipuleerde papieren wereld van kaarten, notariële aanzeggingen of erfneven. Deze auteur citeerde Michel Foucault, die schrijft dat individuen in een netwerk van geschriften en kennisproductie geplaatst worden: 'dans toute une épaisseur de documents qui les captent et les fixent'⁷². Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat dergelijke privatiseringen in de loop van de achttiende eeuw aan kracht winnen. Voor de achttiende en negentiende eeuw is vaker een evolutie vastgesteld die gekenmerkt wordt door de verzwakking van allerlei collectieve rechten, en de vestiging van een vrijwel onbeperkt privé-bezit⁷³. In 1715 werd bijvoorbeeld een nieuw bouwreglement uitgevaardigd waardoor het onmogelijk werd om te procederen tegen bureu die een verbouwing aangingen. Elke bouwheer kon een gemeenschappelijke muur zo hoog bouwen als hij zelf wilde, zolang de schade maar vergoed werd, en een goot geïnstalleerd⁷⁴. Wellicht beïnvloedde dit de krachtsverhoudingen voor de rijkere stedelingen in gunstige zin.

Armen en sociaal beleid: paternalisme, uitsluiting en toeëigening

Armoede was een regelmatig terugkerend onderwerp in de nota's van de politiemeester. De Gentse sociaal-economische situatie kan tot het midden van de jaren zestig niet ongunstig genoemd worden. Ondanks enkele tijdelijke terugvallen kende zowel de linnenhandel en -nijverheid, de bouwsector als talloze nieuwe industriële bedrijvigheden een duidelijke expansie⁷⁵. Op het platteland daarentegen tekenden de eerste symptomen van een naderende crisis zich al afkort voor het midden van de zeventiende eeuw, waardoor vele verpauperde landslieden op weg naar de stad trokken⁷⁶. Gezien deze divergerende wegen van stad en platteland is het wellicht geen toeval dat vele tijdgenoten een scherp onderscheid maakten tussen de 'oprechten gebreckelicken arme insetene deser stede' en de vreemde bedelaars en vagebonden, die 'vuyl ghespuys' werden genoemd⁷⁷.

72 M. Jacobs, 'De Tiberiades van de lange gang (Antwerpen, tweede helft 17de eeuw). Een bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis' in: C. de Backer, ed., *Cultuurhistorische caleidoscoop, aangeboden aan prof. dr. Willy L. Broekman* (Gent, 1992) 287-290. Het citaat van Foucault komt uit zijn *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Parijs, 1975).

73 C. B. Macpherson, *Property*, 8-10. Het rechtlijnig verloop van dit proces is wel genuanceerd, D. Sugarman, 'Law, economy and the state in England, 1750-1914. Some major issues' in: D. Sugarman, ed., *Legality, ideology and the state* (Cambridge, 1983) 223-230.

74 J. Dambruyne, 'Stedelijk beleid', 78. Gedrukt in *Costumen ende wetten der stad Gent* (Gent, 1779) 390-396.

75 H. van Werveke, *Gent. Schets van een sociale geschiedenis* (Gent, 1947) 6-7, 83-88; J. Dambruyne, 'De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CIV (1989) 165, 183 en van dezelfde auteur, 'Het versteningsproces', 43-47.

76 C. Vandenbroeke mmv. P. Vandewalle, 'Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1490-1650' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VII (Haarlem, 1980) 61, 64-65; A. Lottin en H. Soly, 'Aspects', 221.

77 B6,6 dec. 1664.

De lokale armen lijken een duidelijk omlijnde plaats in te nemen in de stedelijke maatschappij. Tot de hervorming van de armenzorg in 1777 was het een basisprincipe dat elke stad, parochie of dorp moest instaan voor de eigen armen⁷⁸. Een paternalistisch ideaal van wederkerigheidsrelaties tussen armen en stadsbestuur werd door Billet geformuleerd in de winter van 1665. Door de langdurige vorst kon in verschillende sectoren niet gewerkt worden, wat een 'grootte armoede, miserie ende vuyterste noodd an veel schaemel ambachtslieden' had veroorzaekt. Toch zijn er geen diefstallen of inbraken gepleegd, 'waerover de arme ghemeente van Ghendt meriteert ghepresen, ende te beter met assistencie van secrete ende publique aelmoese geholpen te wesen in toecomende'⁷⁹. In ruil voor een eerbiedige houding ten aanzien van gezag en bezit konden ze dus rekenen op enige steun. Dit betekent evenwel niet dat de Gentse paupers passief bleven. Door een nederige, deemoedige houding aan te nemen konden armen inspelen op het goedhartige zelfbeeld en de paternalistische ideologie van de stedelijke oligarchie om kleine voordelen en bescherming te bekomen. Zij participeerden duidelijk in politieke interactieprocessen, die sterk theatraal geladen waren. Toen de armen die door de stad tewerkgesteld werden, klaagden over de kwaliteit van de voeding die ze kregen, proefde Billet van hun bier en brood, waarna hij de opdracht gaf om hier onmiddellijk verandering in te brengen. Enkele paupers maakten van deze gelegenheid gebruik om te vragen of ze ook geen nieuw hemd konden krijgen⁸⁰. In augustus 1663 had de onderbaljuw de koopwaar in beslag laten nemen van vrouwen die worsten en pensen verkochten, omdat ze al geruime tijd het verbod in de wind sloegen om hun kraampjes bij het slachthuis op te zetten. Hierop begaven deze 'pensvrouwen' zich voor het schepencollege, en 'neygende, claegende, ende biddende' verzochten ze om hun handelswaar terug te krijgen. Ze overlaadden de magistraat met excuses en beloofden, 'dat sy nu voortan goede onderdanighe kinders soude wesen zonder oyt meer sulckx te doen', waarop hun pensen werden teruggegeven⁸¹. Toegeeflijk stond de politiemeester ook tegenover de arme kantwerksters. In tranen waren deze bij hem komen klagen dat ze niet meer in hun onderhoud konden voorzien, omdat de kantprijs was ingestort na het overlijden van Philips IV. Met medeleven stelde Billet dat 'dit aerme vrouwe volck van Ghendt groote reden hebben van daghen, want veele van die connen niet spinnen, en die spinnen connen die daghen over de cleynen loon'⁸². Sommige groepen werden in bescherming genomen tegen rijkere stedelingen. Als de oudkleerkopersvrouwen klaagden dat de appelverkoopsters 's zaterdags de beste plaatsen innamen op de markt, protesteerde Billet dat

d'oude kleercoopers behoorden oock te lijden dat de aerme lieden met haer appels oock mochten haeren cost winnen ghemerckt dat het oock borgers ende gemeynte was van dese Stadt van Ghendt⁸³.

78 R. Felix, 'Bedelarij in de 18de eeuw' (Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Gent, 1985-1986) 25.

79 B7, 25 feb. 1665.

80 B2, 10 juni 1661.

81 B4.21 aug. 1663.

82 B9, r57v-61.

83 B6, 15 okt. 1664.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Gentse minder welvarende groepen zich het vertoog over de 'eerlijke' armen toeëigenden in een constructie van een sociale identiteit, om hun aanspraken op aalmoezen of losse klussen op de arbeidsmarkt te versterken⁸⁴. Lokale banden, gebaseerd op wederzijdse hulp in buurt-, verwantschaps- en arbeidsrelaties maakten deel uit van het 'sociale kapitaal' van minder welvarende groepen. Gezien de beperkingen van de officiële stedelijke steun waren deze verhoudingen van essentieel belang om in moeilijke omstandigheden het hoofd boven water te kunnen houden⁸⁵. Een voorbeeld van de erkenning van de rechten van de armen door bredere lagen van de bevolking zien we in 1667. Een jongen die een bus van de armen droeg, werd door de burens aangemoedigd om in een huis waar hij niet onmiddellijk reactie kreeg binnen te gaan, onder het motto: 'ge cont voor den aermen niet misdoen'⁸⁶. Dekens en burens bepleitten soms ook steun voor armen uit de buurt bij de armenkamer, of andere officiële instanties⁸⁷.

De zaken lagen anders voor de allochtone armen. Verschillende ordonnanties werden uitgevaardigd waarin vreemde bedelaars werd bevolen de stad te verlaten. Door een combinatie van theatrale afschrikking en het inspelen op de informele communicatiekanalen trachtte het stadsbestuur de arme vreemdelingen uit Gent te houden. In 1663 liet men de stadstimmerlui recht voor de gevangenis een schavot optrekken, en werd het gerucht verspreid dat alle vreemde bedelaars gezeseld zouden worden. Na korte tijd zouden alle 'capoentjes, bedelaers ende vagebonden soldaten' de stad zijn uitgevlucht⁸⁸. Het is opvallend dat hier 'van bovenaf' gebruik gemaakt werd van een volkse communicatievorm, waarvan het belang vooral onderlijnd is voor opstanden, oorlogen en revoluties⁸⁹. Ook voor de achttiende eeuw was dit in Gent niet ongebruikelijk⁹⁰. De stedelijke overheid poogde ook om de buurtorganisaties in te schakelen bij deze uitsluitingspolitiek. Men ontbood de dekens van de gebuurten die 'het meest suspect waeren' en droeg hen op om de namen door te geven van diegenen die zich pas in hun wijk gevestigd hadden⁹¹. Individuele vreemdelingen probeerde men ook rechtstreeks angst aan te jagen: elke vagebond die men de stad liet uitzetten werd eerst naar het stadhuis gebracht, 'om daer een verbaele correctie te ontfanghen met dreygemente van den donckeren put, geeselinghe, bannisement...'⁹². Bij de versterkingswerken aan de Brugse poort werd dwangarbeid ingesteld, in de hoop dat arme vreemdelingen de stad zouden mijden⁹³. Al deze uitsluitingspogingen waren echter

84 S. Woolf, 'Order, class and the urban poor' in: M. L. Bush, *Social order and social classes in Europe since 1500. Studies in social stratification* (Londen-New York, 1992) 192, 194, 197.

85 C. Lis en H. Soly, 'Neighbourhood', 19-20; M. Dinges, 'Armenfürsorge als Sozialdisciplinierung? Probleme mit einem Konzept', *Geschichte und Gesellschaft*, XVII (1991) 20-26.

86 B11, 17 juli 1667.

87 Reeks 128, 128-11, 20 aug. 1631, R. Felix, 'Bedelarij', 159.

88 B4, 13 juli 1663.

89 J. Scott, *Domination and the arts of resistance. Hidden transcripts* (Cambridge, 1990) 144-145; J. Decavele, *Keizer*, 159-160, 163, 169; R. Dekker, *Beroering*, 33, 44, 89.

90 P. Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787). Een institutionele benadering* (Kortrijk, 1990) 254, 256, 355.

91 B4, 13 juli 1663 en B8, 13 juli 1665.

92 B6, 6 dec. 1664.

93 B1, 15 april 1661.

niet heel effectief: 'deselve bedelaers en waeren soo haest uyt eene poort van de stadt niet gheleet, of sij keerden door een andere wederom binnen'⁹⁴. Het ontbreken van een efficiënt repressieapparaat, en wellicht ook de bereidheid van vele Gentenaars om almoezen te geven om sociale of religieuze redenen, vormden een ernstige rem op het disciplineringsoffensief van het stadsbestuur⁹⁵. Daarom bepleitte Billet een hardere benadering: 'een goedt tuchthuys soude noch almeer vreesse, profyt ende deught onder de jonge deugnieten causeeren'⁹⁶. Eind 1664 nam het stadsbestuur de oprichting van een dergelijke instelling in overweging, maar dit draaide op niets uit⁹⁷.

Toch is het duidelijk dat delen van de publieke opinie deze maatregelen steunden, en het stadsbestuur zelfs aanspoorden tot een hardere aanpak. Over de houding van de 'gewone' Gentenaars ten opzichte van vreemde armen hebben we weinig informatie, maar de politiemeester stelde dat verschillende ingezetenen bij het stadsbestuur geklaagd hadden over de toevloed van zwervers in de belangrijkste straten van de stad. De angst voor 'geweld en dieverye bij nachte en ontijd' greep om zich heen. In 1665 werd zo gezegd dat er nooit eerder zoveel bedelaars en 'borsesnyders' waren geweest⁹⁸. Sommigen vreesden voor de ontwrichting van de maatschappij; geruchten over samenzweringen in verschillende steden van het land deden de ronde. Interessant hierbij is de reactie van 'de ervarenste ende politycste borgers' die Billet optekende. Deze waren van mening dat dergelijke geruchten 'niet onprofijtich en waeren om beter sorge te draegen voor dese onse stadt van Ghendt' aangezien het groot aantal vreemdelingen en vagebonden wel eens 'eenen quaden hoop' zou kunnen maken, 'tsij tot brandstichten, plunderinghen ofte veraderyen'. In dat geval was 'te vreesen datter wel dry vreemdelinghen tegens twee ghetrauwe poorters souden te vinden syn'⁹⁹. De wel erg vage omschrijving van de term 'vreemdelingen' is treffend: ze lijken zelfs een meerderheid van de Gentse bevolking uit te maken! Dit is in flagrante tegenspraak met een andere tendens in het vertoog van de politiemeester, namelijk zijn neiging om arme vreemdelingen zoveel mogelijk te 'abnormaliseren'. De term 'armen' werd uitsluitend gebruikt voor minder welvarende Gentenaars. Personen met dezelfde sociale positie, die van buiten de stad kwamen, werden 'bedelaers, capoenen en ghespuys' genoemd, en geassocieerd met misdaad en opstand. Hun anders-zijn werd zoveel mogelijk beklemtoond. Als twee arme kinderen tijdens een brooduitdeling op de armenkamer vertrapeld werden, werd de schuld bijvoorbeeld in de schoenen van de 'Waelen en Waelinnen' geschoven¹⁰⁰. Dat sommige buurtorganisaties ontvankelijk waren voor de

94 B6, 6 dec. 1664.

95 In 1720 hernieuwde het stadsbestuur het verbod om vreemdelingen almoezen te geven, omdat dit niet werd nageleefd, R. Felix, *Bedelarij*, 24-25. Zie over de grenzen van de sociale controle: C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven, 1985) 14-16, 120-127; M. Dinges, 'Armenfürsorge als Sozialdisziplinierung?', 11-15.

96 B5, 13 juli 1663.

97 B6, 6 dec. 1664, B8, 28 maart 1665.

98 B9, 4 dec. 1665.

99 B8, 28 maart 1665.

100 B4, 24 mei 1663. De overeenkomsten met de hedendaagse migranten zijn meer dan opvallend, zie de pertinente opmerkingen in het belangrijke boek van J. Blommaert en J. Verschuere, *Het Belgisch migrantendebat. De pragmatiek van de abnormalisering* (Antwerpen, 1992) 39, 53, 96, 102, 232.

xenofobe politiek van het stadsbestuur blijkt uit het reglement van de gebuurte van de Muiderpoort. In 1690 werd hierin vastgelegd dat vreemdelingen die geen schriftelijke verklaring over hun identiteit en herkomst konden voorleggen 'deselve gebuerte moeten ruimen'¹⁰¹. Het hoeft hier niet altijd te gaan om elites: ambachtslieden en arbeiders die hun posities achteruit zagen gaan, distantieerden zich vaker van armen en vreemdelingen¹⁰². Wellicht zagen zij hen niet in de eerste plaats als een bedreiging van de sociaal-politieke orde, maar wèl als concurrenten in hun strijd om te overleven. Billet stelde alleszins dat de Gentse armen sterk leden 'door de menichvuldige ende ontalicke vagebonden ende vremde bedelaers, bedelaressen ende hunne kinders', die de aalmoezen naar zich toe trokken¹⁰³.

Misdaad en ordehandhaving: participatie en collectieve controle

Sinds het midden van de jaren zeventig hebben historici aan het strafrecht een belangrijke plaats toebedeeld in vormen van disciplineren en sociale controle. Het uitgangspunt hierbij was dat het crimineel rechtssysteem de aard van de sociale relaties en de machtsverhoudingen van een maatschappij reflecteert. De relatieve afwezigheid van scherpe sociale spanningen of politieke instabiliteit is bijvoorbeeld voor Engeland toegeschreven aan het handig combineren van afschrikking en paternalisme door de elites, via een manipulatie van publieke executies, werkhuizen en genade¹⁰⁴. In het levendig debat dat hier op volgde, is deze voorstelling van een 'éénrichtingsverkeer' later bekritiseerd, en werd meer aandacht gevraagd voor het complex van informele regelingen en processen in dorpsgemeenschappen, werkplaatsen en buurten¹⁰⁵.

De relaties tussen de Gentse magistraat en de buurtgemeenschappen kunnen inderdaad niet eenduidig in termen van disciplineren en onderwerping beschreven worden. Allereerst waren de dekens van de gebuurten zèlf actief in het geven van boetes aan bewoners, het bemiddelen in kleine ruzies, het controleren van vreemdelingen en het organiseren van wachten¹⁰⁶. Hoewel het stadsbestuur hierin duidelijk gebruik probeerde te maken van de persoonlijke autoriteit van de dekens en uitvaardigde dat 'de gebueren hunlieden deken sullen moeten dragen behoorlick respect ende oock

101 Reeks 128, 1-6, 23 okt. 1690.

102 J. R. Farr, *Hands of Honor. Artisans and their world in Dijon, 1550-1650* (Ithaca-Londen, 1988) 163; S. Woolf, 'Order, class and the urban poor', 194-197.

103 B4, 13 juli 1663.

104 Dit debat werd gelanceerd door D. Hay, P. Linebaugh, J. G. Rule, E. P. Thompson, C. Winslow, *Albion's fatal tree. Crime and society in eighteenth century England* (New York, 1975) en voor Frankrijk door *Surveiller et punir* van Foucault. Enkele recentere bijdragen zijn: J. A. Sharpe, *Crime in early modern England* (Cambridge, 1985); D. Oberwittler, 'Crime and authority in eighteenth century England. Law enforcement on the local level', *Historical social research*, XV (1990) 3-34; R. Muchembled, *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus* (Parijs, 1992); G. Swerhoff, 'Devianz in der alteuropäischen Gesellschaft. Umrisse einer historische Kriminalitätsforschung', *Zeitschrift für Historische Forschung*, XIX (1992) 385-414.

105 M. Ignalief, 'State, civil society and total institution. A critique of recent social histories of punishment' in: D. Sugarman, *Legality*, 183-211.

106 K. Vervaeke, *Gebuurten*, 23; J. Decavele, 'Gebuurten', 37-41.

onderdanig syn¹⁰⁷, kwamen initiatieven evenzeer van onderaf. Tijdens de pestepidemie van 1666 waren er bijvoorbeeld 'veele personen vuyt yver ende zeelusheit, die an mijne heeren schepenen presenteerden voluntairelycyk te waecken'¹⁰⁸. Buitenlandse studies tonen aan dat buurtbewoners in de zeventiende eeuw onmiddellijk reageerden op lawaai of onverwachte gebeurtenissen, en optraden bij storingen of vechtpartijen¹⁰⁹. Dat men hierbij niet altijd terugdeinsde voor het nemen van risico's blijkt onder meer uit het geval van de twee stadshellebaardiers die een dronken Waal probeerden op te pakken in een herberg. Deze verzette zich en stak een van beiden dood, waarop de ander op de vlucht sloeg. Dat de moordenaar even later toch gearresteerd kon worden, was te danken aan het feit dat 'het volck van alle canten vergaert sijnde, hem [met] rapieren ophielde'¹¹⁰. Buurtbewoners trokken eveneens spontaan op onderzoek uit. Wanneer een arme jongen twee vermoorde vrouwen in een huis ontdekte, waarschuwde hij onmiddellijk de buren die 'eenigsints sterck vergaert sijnde oock in het huys ginghen'. Pas daarna werden de bevoegde autoriteiten op de hoogte gebracht¹¹¹. Gezien de afwezigheid van een georganiseerde politiemacht was de inzet van de buurtbewoners noodzakelijk voor een efficiënte misdaadbestrijding. In diverse ordonnanties werden burgers niet enkel verplicht om elkaar bij te staan in hachelijke omstandigheden, maar ook om te helpen bij de arrestatie van delinquenten¹¹².

Toch is de verhouding tussen magistraat en gebuurten complexer dan een louter 'gebruiken' of 'inschakelen' door de stedelijke machthebbers. De rol van buurtbewoners hield zo niet op bij een actieve participatie in arrestatie of onderzoek. Ook werd geprobeerd om het juridisch besluitvormingsproces te beïnvloeden. Zo steunden de buren van de herbergier Nikolaas Roseel zijn aanvraag tot de herroeping van zijn verbanning¹¹³. Dekens gaven vaker schriftelijke verklaringen over de reputatie van inwoners, of ex-inwoners van hun geboorte, als een soort 'bewijs van goed gedrag en zeden'¹¹⁴. Deze reputatie was niet zonder belang. Zo mocht de baljuw een poorter pas arresteren zonder vooraf informatie te winnen, als er 'gemeene fame ende renomée' bestond over deze persoon¹¹⁵. De lokale verankering van het tot stand komen van reputaties was dus niet altijd in het voordeel van de betrokkenen. Dekens of gewone

107 Reeks 128, 29 okt. 1690.

108 B10, 11 okt. 1666.

109 J. Farr, *Hands*, 170, 172; H. Roodenburg, 'Gebuyrten', 226. A. Farge, *Vivre*, 139.

110 B9, f23-24. Ook in de Noordelijke Nederlanden hielpen omstaanders soms bij arrestaties, H. Diederiks, *In een land van justitie. Criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de 18de eeuwse Republiek* (Hilversum, 1992) 14, 19, 21, 23, 30.

111 B 11, 17 juli 1667.

112 Reeks 93,27, 19 dec. 1571; 93,28,20 dec. 1574, Reeks 110-1, 8 maart 1681,25 november 1683, Universiteitsbibliotheek Gent, Vliegende Bladen, HI V6, 16 nov. 1700.

113 Reeks 113, 3/4, 1751.

114 Reeks 128,128/5, 11 nov. 1679,128/1,25 feb. 1696, Reeks 113,2,13 en 19 juli 1706, Reeks 128/4,29 april 1710,8,1700, 1782. Zie hierover P. Piasenza, 'Juges, lieutenants de police', 1206-1207 en H. Deceulaeren M. Jacobs, 'Implicaties'.

115 *Costumen ende wetten van de stad Gent* (Gent, 1779) 100. Dezelfde regel bestond ook in Antwerpen, W. Meeuwis, *De vierschaar. De criminele rechtspraak in het oude Antwerpen* (Kapellen, 1992) 59-60.

buren getuigden soms over de dronkenschap of andere vormen van onbehoorlijk gedrag van personen uit hun buurt. Dikwijls werden bepaalde personen door typisch buurtgebonden activiteiten als roddelen of het verspreiden van geruchten gestigmatiseerd. Zo begon de moord op de amman Jacques van der Sluys pas 'in het licht te commen' nadat er 'publieckelijck wiert geseyt' dat zijn vrouw en haar minnaar hiervoor verantwoordelijk zouden geweest zijn. Tevens probeerde men druk uit te oefenen op de beslissingen van het gerechtelijk apparaat. Als enkele dagen later de verdachten van de moord op de amman werden gearresteerd, werd een aarzelende justitie door de publieke opinie aangespoord tot harder optreden¹¹⁶. De algemene teneur in de stad was er een van verwondering dat 'de advocaten consultants swaerichheyt maeken van dit leelyck faict voor een moordt vast te stellen of vuyt te geven'. Billet schrijft verder:

deselve gemeente verthoonen hun seer verbittert tegen de ondeughdelicke ende oncuyse vrouw die sy willen d'oorsaecke ende den oorspronck van alle het quaet, ende dat sy gelooven dat Godt haer noch sal laeten straffen in dese werelt tot exempel van andere.

Omdat geen verdere informatie volgt, is het niet duidelijk hoe deze zaak is afgelopen. Dat er toch rekening werd gehouden met de publieke opinie blijkt goed uit een overpeinzing van de politiemeester naar aanleiding van deze zaak: 'dat wel moeste geschien op sijnen tijdt', want volgens het gemene spreekwoord: 'vox populi vox dei, de gemeente segt dickmael waerachtige dingen'¹¹⁷.

Door de zwakte van het politioneel en repressieapparaat lijkt de uitkomst van de vervolgingen in Gent sterk afhankelijk van de bereidheid van de plaatselijke bevolking om verdachten aan te geven, gestolen goederen te herkennen, te helpen bij arrestaties ofte getuigen in processen¹¹⁸. Daarom was het stadsbestuur wel verplicht om met de publieke opinie rekening te houden, en was de manoeuvreerruimte van de buurtbewoners vrij groot. Dit had vanzelfsprekend gevolgen voor de specifieke definitie van 'misdadig gedrag', en voor de efficiëntie van de acties en streefdoelen van het stadsbestuur. Een dergelijke collectieve controle kon immers alleen functioneren over die zaken waarover een minimum aan consensus heerste bij de verschillende actoren. Het is wellicht geen toeval dat de plakkers van opstandige paskwilen tegen de verlenging van de belasting op de buurten nooit gevat werden, ook al loofde de magistraat een beloning van 2000 gulden uit¹¹⁹. Een gepersonaliseerde en sterk selectieve rechtspleging was het gevolg. Bij dagelijkse overtredingen was een harde aanpak eerder zeldzaam. Kleine zaken werden onder druk van burens, familieleden, of lokale leidersfiguren zoveel mogelijk in der minne geregeld. Over het algemeen

116 Zie over stigmatisering door geruchten G. Swerhoff, 'Devianz', 407, en over druk van de publieke opinie, J. Kent, 'Village constable', 38-39, 42. De amman was een ambtenaar die toezicht hield op de stedelijke gevangenis en een deel van de boeten inde. R. Poelman, 'Misdaad en straf in het oude Gent', *Heemkundige Kring de Oost Oudburg, Jaarboek, XXVI* (1989) 22.

117 B10, 12, 17 en 29 maart 1666.

118 Zie ook voor Amsterdam: L. van de Pol, 'De politie en de marginale groeperingen in Amsterdam in de 17de en 18de eeuw' in: H. Roodenburg, ed., *Gebuurten en kleine conflicten* (ter perse),

119 B12, 5 mei 1668.

werden enkel vreemdelingen, recidivisten, of diegenen die uit de morele gemeenschap waren gestapt of gestoten streng bestraft¹²⁰. De Waal die de stadshellebaardier had doodgestoken werd opgehangen, nadat zijn rechterhand was afgehakt. Buiten de stad werd zijn lichaam op een rad geplaatst¹²¹. Een Franse valsemunter, en de klerk van een stadspoort die in oorlogstijd uit een magazijn een paar honderd pond buskruit had gestolen werden opgehangen¹²². Twee dieven die op heterdaad betrappt waren bij het beroven van de offerblokken in enkele kerken werden voor tien jaar verbannen, na in het openbaar gegeseld te zijn¹²³. Hoewel het hier behandelde materiaal eerder fragmentair genoemd kan worden, wijzen verschillende gegevens toch op een actieve rol van buurtorganisaties en -bewoners, soms zelfs in concurrentie met andere machtsstructuren.

Conclusie

De conclusie dringt zich op dat in diverse sferen van het maatschappelijk leven in de hier bestudeerde periode kan gesproken worden van een reële participatie van de stedelijke bevolking, en een duidelijke beïnvloeding door de publieke opinie. De voorstelling dat de Gentse bevolking na de beknutting van haar formele vertegenwoordiging verder geen politieke rol van betekenis meer speelde¹²⁴, moet verworpen worden.

De regulering van de openbare ruimte, de uitvoering van een sociaal beleid, en de bestrijding van de misdaad lijken alleszins niet eenvoudig zonder de participatie van bredere lagen van de bevolking. Dit betekent vanzelfsprekend niet dat de invloed van de buurtbewoners op al deze terreinen even groot was. De plaats van een pomp zal wellicht gemakkelijker aan de buurt zijn overgelaten dan het ontwikkelen van een sociaal beleid. Toch konden lokale politieke elites de opinies van 'de gemeente' niet zomaar naast zich neerleggen. Zonder dekens die vreemdelingen controleerden, wachten organiseerden, of informatie doorgaven; zonder buurtbewoners die de beslissingen van het stadsbestuur aanvaardden en een deel van de openbare werken financierden, kon het raderwerk van het stedelijk bestuur niet blijven draaien. Daarom werden buurtbewoners geraadpleegd bij bouwprojecten, en werd zowel met de angsten van de rijkere als met de vragen van arme stadsbewoners rekening gehouden in de tot standkoming van een sociaal beleid. De krijtlijnen waarbinnen de misdaadbestrijding functioneerde werden mee uitgezet door brede lagen van de bevolking. Het beeld van de gebuurten als 'de laagste schakel in de stedelijke administratie'¹²⁵ is daarom niet helemaal verkeerd, dan wel onvolledig, en enigszins anachronistisch.

120 J. A. Sharpe, *Crime*, 82; K. Wrightson, 'Two concepts', 29; Swerhoff, 'Devianz', 391; R. Muchembled, *Le Temps*, 93, 103.

121 B9, f° 23-24.

122 B12, 10 dec. 1667.

123 B10, 22,23 jan. 1666.

124 J. Decavele en P. van Petheghem, 'Gent absoluut getemd' in: J. Decavele, *Gent, apologie van een rebelse stad* (Gent, 1989) 112, 134.

125 K. Vervaeke, *Gebuurten*, 67; P. Lenders, *Stad tussen traditie en verlichting*, 108-109.

Allereerst impliceert deze visie een bureaucratisch eenrichtingsverkeer van boven naar beneden, terwijl er ook impulsen in de omgekeerde richting werden gegeven. Ten tweede impliceert een 'schakel' beeld dat er geen rechtstreekse informele contacten zouden geweest zijn tussen buurtbewoners en leden van de magistraat. Het moge duidelijk zijn dat deze wel degelijk voorkwamen, en zelfs van groot belang waren. Situaties waarin lokale gemeenschappen een grotere greep bleken te hebben op het maatschappelijke leven dan verwacht kon worden op basis van institutionele analyses, zijn vaker aangetroffen. Historici hebben deze voor het platteland soms verklaard als het resultaat van de ambivalente bemiddeling van lokale ambtenaren tussen machthebbers en hun eigen gemeenschap¹²⁶. Voor het zeventiende-eeuwse Gent lijkt deze visie minder bruikbaar. Aangezien Billet deel uitmaakte van de hoogste instanties van de stad lijkt de ambivalentie die we aantreffen in het politiek optreden van de politiemeester en het stadsbestuur eerder bepaald te worden door remmen die inherent waren aan de aard van de machtsuitoefening zelf. Een uitgebreid repressieapparaat, een gesalarieerde bureaucratie of een stevige stadskas waren afwezig in het laat-zeventiende eeuwse Gent. Van de centrale overheid kon ook weinig verwacht worden: het verzwakte Spaanse rijk blonk niet uit in interesse voor de Zuidelijke Nederlanden, en was nauwelijks nog in staat was om een goed georganiseerd leger op de been te brengen. De aard van de relaties tussen het stadsbestuur en de gebuurten werd sterk bepaald door dit politieke kader.

Deze beperkingen op hun machtsuitoefening probeerde de magistraat met drie strategieën te overstijgen. Gezagsrelaties werden zoveel mogelijk gepersonaliseerd, getheatraliseerd, en op een sterk selectieve manier toegepast. Allereerst kan de tijd en energie die de politiemeester, stadssecretaris en schepenen persoonlijk investeerden door dagelijks aanwezig te zijn op de straten en marktplaatsen niet voldoende benadrukt worden. Zij kwamen tussen op de plaatsen waar conflicten zich voordeden, praatten op buurtbewoners in, luisterden naar klachten en probeerden hen 'vriendelyck te vermaenen'¹²⁷. In deze samenleving zonder soepel functionerend bureaucratisch apparaat of zelfregulerende markt, moesten gezagsverhoudingen dagelijks gereproduceerd worden doorheen directe, gepersonaliseerde transacties¹²⁸. Waar mogelijk zal de magistraat eveneens gebruik maken van de persoonlijke loyaliteitsnetwerken van lokale leidersfiguren. Vele relaties, uitspraken en gebaren waren getheatraliseerd. De zorg om de orde in processies, het opstellen van een schavot, of de publieke executies waren elementen van een *mise-en-scène* in 'une civilisation qui a le sens du geste'¹²⁹. Deze theatraliteit kwam ook naar voren in minder spectaculaire, dagelijkse transacties, als het grootmoedig teruggeven van in beslag genomen eetwaren in ruil voor een rituele uiting van onderwerping. Het dramatische gebaar waarmee Billet proefde van het brood van de armen, en waarmee de beul de hand van een moordenaar afhakte voor zijn executie, waren theatrale uitingen van dezelfde logica. Zoals Bourdieu schrijft:

126 K. Wrightson, 'Two concepts', 26-31; G. Rooijackers, 'Opereren op het snijpunt van culturen. Middelaars en media in Zuid-Nederland' in: *Cultuur en maatschappij*, 263-268.

127 B1, 2 juli 1660, 23 sept. 1660. Zie voor Holland: R. Dekker, *Beroering*, 100.

128 P. Bourdieu, *Outline of a theory of practice* (Cambridge, 1979) 183-184, 189-190.

129 A. Lottin, *Chavatte, Ouvrier Lillois. Un contemporain de Louis XIV* (Parijs, 1979) 303.

Because the pre-capitalist economy cannot count on the implacable, hidden violence of objective mechanisms, it resorts *simultaneously* to forms of domination which may strike the modern observer as more brutal, more primitive, more barbarous, or at the same time, as gentler, more humane, more respectful of persons¹³⁰.

Welke criteria werden gehanterd om de ene, dan wel de andere politiek te volgen? Moeten we deze keuze in navolging van Max Weber toeschrijven aan de willekeur van heersers met een 'traditionele autoriteit'¹³¹? Het is duidelijk dat deze selectiviteit in belangrijke mate langs lokale lijnen verliep. In principe kregen Gentse armen aalmoezen, vreemde bedelaars de zweep. Voor conflicten met personen die deel uitmaakten van de lokale gemeenschap werd gezocht naar compromissen en minnelijke schikkingen. Vreemdelingen die normen overtraden, werden sneller verbannen of geëxecuteerd. De definiëring van een persoon als vreemdeling of buurman, en het maken of breken van reputaties, gebeurde vooral in en door de buurtgemeenschap. Buurtbewoners bleven dus niet passief ten aanzien van deze drie strategieën van het stadsbestuur. Van de persoonlijke contacten met lokale leiders maakten zij gebruik om hun eisen naar voren te schuiven, ze speelden hun eigen rol in theatrale politieke interactieprocessen en oefenden invloed uit op de selecties van de magistraat door personen uit hun omgeving te beschermen of te stigmatiseren.

In dit artikel over Gent tussen 1658 en 1668 is de term 'publieke opinie' nadrukkelijk aanwezig. Nochtans is in de recente historiografie over politieke cultuur de zogenaamde 'opkomst van de publieke opinie' voor Frankrijk pas gesitueerd rond het midden van de achttiende eeuw¹³². Het moet duidelijk zijn dat het hier gaat om twee fundamenteel verschillende zaken, en dit zowel qua verschijningsvorm als sociale basis. Voor de achttiende eeuw hebben historici zich grotendeels geconcentreerd op schriftelijke uitingen (pamfletten, juridische memories en libelles), die tot stand kwamen bij elitegroepen, en besproken werden in de nieuwe sociabiliteitsnetwerken van loges en salons¹³³. Deze 'publieke opinie' reflecteerde dus enkel de visies van facties van de burgerij, de adel en de intelligentsia. In de hier bestudeerde *face to face* samenleving met minder uitgesproken ruimtelijke en sociaal-culturele scheidingslijnen¹³⁴, ging het echter om orale expressies als roddel en geruchten, waarin bredere lagen van de bevolking participeerden. Door een intense communicatiestroom op straten en markten, aan kraampjes, waterputten of in herbergen werd een publieke

130 P. Bourdieu, *Outline*, 191.

131 Een visie die we onder andere terugvinden bij Douglas Hay in *Albion's fatal tree*, 39-40. Zie ook R. Cotterell, 'Legality and political legitimacy in the sociology of Max Weber' in: D. Sugarman, *Legality*, 72-76.

132 M. Ozouf, 'L'opinion publique' in: K. M. M. Baker, *The political culture of the old regime* (Oxford, 1989) 419-434; R. Chartier, *Les origines culturelles de la révolution française* (Parijs, 1990) 32-52.

133 M. Ozouf, 'L'opinion', 422; K. M. M. Baker, 'Politique et opinion publique sous l'ancien régime', *Annales ESC*, XLII (1987) 42-43.

134 M. Kin, 'Ruimtelijke stratificatie van arm en rijk te Gent. Een doorsnede in 1741 en ca 1777/84' in: J. de Belder, W. Prevenier, C. Vandenbroeke, ed., *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late middeleeuwen tot de 20e eeuw* (Gent, 1983) 146-148; J. Boulton, *Neighbourhood*, 179-182, 290.

opinie gevormd. Voor Roger Chartier is het echter duidelijk dat dit sociaal heterogene zeventiende-eeuwse publiek niet actief kon interveniëren, maar overbluft werd door de barokke machtsrituelen van de elites. In het absolutistische Frankrijk zou het een eerder passieve rol spelen: 'ainsi leurrés, capturés, manipulés, les spectateurs du theatrum mundi ne constituent en rien une opinion publique'¹³⁵. Mogelijk verklaart de divergerende politieke en maatschappelijke ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw de grotere invloed van de buurtgemeenschappen in Gent. Het is wellicht geen toeval dat het stadsbestuur de organisatie en financiering van bepaalde taken vooral na 1650 wilde overlaten aan de gebuurten, toen de stedelijke inkomsten achteruit gingen¹³⁶. Tevens waren dwang en repressie in deze periode van een verzwakkend centraal gezag minder haalbaar, en kon de machtsuitoefening alleen gebaseerd zijn op overreding, onderhandeling en het afwegen van diverse belangen. Dit interactieproces vereiste lokale banden, lokale kennis, en een zekere graad van gedeelde betekenissen. Hierdoor werd een kader gecreëerd waarin ruimte bestond voor wederzijdse beïnvloeding en toeëigening¹³⁷.

Betekent dit alles dat we kunnen spreken over een consensus tussen buurten en stadsbestuur? Sommige historici gaan hier impliciet van uit. In zijn opgemerkte studie over transformatieprocessen in Bradford tussen 1750 en 1850 schrijft Theodore Koditschek over de gevolgen van proto-industrialisering op het buurt- en gemeenschapsleven: 'there could be *no longer* any *spontaneous* consensus as to the values and symbols that stood at the centre of its members collective life'¹³⁸ (mijn cursivering). Ook in dit essay is de term 'consensus' al gevallen. Vanzelfsprekend willen we niet suggereren dat het leven in Gent in de tweede helft van de zeventiende eeuw gekarakteriseerd zou worden dooreen vredige, 'traditionele' gemoedelijkheid. In deze periode werd veel geprocedeerd, werden twee kinderen vertrappeld tijdens een brooduitdeling en bestond angst voor 'verraderye'. De 'consensus' waar we het over hebben, was dus zeker niet 'spontaan', maar steeds een met veel energie en inspanningen geconstrueerde consensus, rond een beperkt aantal raakpunten. Dat verwoede pogingen gedaan werden om tot convergenties te komen is vooral duidelijk in het streven naar minnelijke schikkingen in de kleine conflicten. Met betrekking tot de uitsluitingspolitiek van vreemdelingen in de armenzorg kan wellicht een ontmoeting worden vastgesteld tussen de angst voor sociaal-politieke wanorde bij de elites, en de vrees voor sociaal-economische concurrentie bij minder welvarende groepen. Tevens sloot dit de toeëigening van de paternalistische beeldvorming door de lokale armen niet uit. Dit betekent echter niet dat al deze groepen het eens waren over de motivaties en doelstellingen van het stedelijk sociaal beleid! Over misdaadbestrijding is al meermaals opgemerkt dat de participatie van bredere groepen noodzakelijk was. Die zaken waarover géén consensus bestond — zoals de vervolging van de auteur van de

135 R. Chartier, *Origines*, 48.

136 H. Deceulaer en M. Jacobs, 'Implicaties'.

137 B. Yngvesson, 'Contextualising the Court. Comments on the cultural study of litigation', *Law and society review*, XXIV (1990) 468, 470, 474.

138 Th. Koditschek, *Class formation and urban industrial society, Bradford, 1750-1850* (Cambridge, 1990) 58.

opstandige plakbrief— bleven vaker onopgelost. Het zal duidelijk zijn dat het bestaan van een dergelijke 'consensus' spanningen en meningsverschillen niet uitsloot.

Tot slot kunnen we stellen dat het noodzakelijk lijkt om de klassieke prosopografische of institutionele benaderingen van lokale besturen te overstijgen. Hoe waardevol studies van de sociale samenstelling van politieke besturen ook zijn, in elk geval kan deze op zich geen indicator zijn voor het uiteindelijk gevoerde beleid. De kennis van stedelijke politieke structuren is eveneens belangrijk en noodzakelijk, maar deze vormen géén modern hiërarchisch netwerk, en géén helder gescheiden organogram, waarvan de kennis volstaat om besluitvormingsprocessen te kunnen reconstrueren¹³⁹. Inspraak in politieke processen kan dus onmogelijk gereduceerd worden tot formele vertegenwoordigende instellingen. Tussen de afschaffing van de oude collatie door Karel V en het opnieuw verkiezen van deze vertegenwoordigende instelling tijdens de Brabantse Omwenteling waren er nog andere middelen voor de 'overheerste' bevolking om haar eisen kenbaar te maken. Het idee dat er nauwelijks rekening werd gehouden met de Gentse bevolking in de 250 jaar tussen 1540 en 1789 lijkt al even onwaarschijnlijk als de voorstelling dat vrouwen in België pas een rol zouden zijn gaan spelen na de invoering van het vrouwenkiesrecht in 1948. Het reduceren van politieke beïnvloeding tot formele vertegenwoordiging vloeit uiteindelijk voort uit een anachronistische en burgerlijke visie over wat politieke actie inhoudt.

Bij de schets van lokale verhoudingen en processen kan steeds de vraag gesteld worden naar een bredere representativiteit in ruimte en tijd. De stelling dat de afwezigheid van formele inspraakorganen informele beïnvloeding niet uitsluit, kan onder andere ook relevant zijn voor centra als 's Hertogenbosch, Brussel, Doornik, en Utrecht waar de vertegenwoordigende instellingen in de vroege zestiende eeuw eveneens sterk beknot werden. Eerder is beargumenteerd dat in samenlevingen met een zwakke fiscale, politionele, administratieve en militaire basis, waarde verhoudingen nog niet geobjectiveerd zijn via apparaten en instellingen, meer plaats is voor persoonlijke autoriteit, en dat wat Bourdieu symbolisch of 'geëufemiseerd' geweld noemt¹⁴⁰. In deze tekst hebben we vooral willen aantonen dat dergelijke vormen van machtsuitoefening ruimte moeten laten voor participatie en toeëigening¹⁴¹. Als dit juist zou zijn, lijkt het een logische hypothese dat informele vormen van 'inspraak' vooral gezocht moeten worden in de nauwelijks gecentraliseerde 'stedengordel' van Italië tot de Noordzee en Baltische zee. Voor de Nederlanden, Londen en een aantal Duitse steden zijn er inderdaad indicaties in die richting¹⁴². Het indienen van verzoekschriften

139 Dit is al geargumenteerd door L. van Buyten, 'Bureaucratie en bureaucratisering in de lokale besturen der Zuidelijke Nederlanden, 16de tot 18de eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XC (1977) 516, 519, 522 en P. Lenders, *Stad tussen traditie en verlichting*, 63, 138, 148-149, 290. Zie ook M. Walker, *German home towns, community, state and general estate, 1648-1871* (Ithaca-Londen, 1971) 47, 52, 57-59.

140 P. Bourdieu, *Outline*, 183-197.

141 Iets wat ook gesteld is door J. C. Scott, *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance* (Yale-New Haven, 1985) 308-309 en B. Yngveson, 'Contextualising', 474.

142 Dekker schrijft over 'zachttere middelen, variërend van overreding en zachte dwang tot toegeven aan een deel van de eisen', R. Dekker, *Beroering*, ! 20; S. Rappaport, *Worlds within worlds. Structures of life in sixteenth century London* (Cambridge, 1989) 173-183; J. Boulton, *Neighbourhood*, 262-270. M. Walker, *German home towns*, 47-59.

aan het stadsbestuur door semi-officiële drukkingsgroepen als ambachten lijkt daar— net als in de Zuidelijke Nederlanden — van groot belang te zijn geweest¹⁴³. In dit verband is het evenmin verrassend om sterk gepersonaliseerde politieke instellingen, en een op buurtrelaties gebaseerde participatie aan te treffen in het nauwelijks gecentraliseerde zeventiende-eeuwse New England¹⁴⁴. Natuurlijk betekent dit niet dat informele politieke relaties in al deze centra gedurende heel het ancien régime van dezelfde aard waren. Het is niet onwaarschijnlijk dat een scherpere definiëring van eigendomsrechten, een grotere sociaal-culturele segregatie, de ontwikkeling van een lokale bureaucratie en politiemacht de rol van buurten zal verminderen. Voorzichtigheid blijft geboden: het onderzoek naar interacties tussen formele en informele politieke processen is immers zowel voor de nieuwe tijd als voor meer recente perioden nog nauwelijks op gang gekomen.

143 C. Friedrichs, 'Urban Politics', 198. Zie over rekesten door ambachten: H. Deceulaer, 'Conflicten en conflictregeling', 146-147, 160.

144 S. Coontz, *The social origins of private life. A history of American families, 1600-1900* (Londen, New York, 1988) 74-75, 79-81, 85-86.

De terugdringing van de rooms-katholieken uit de verlicht-protestantse natie

Th. CLEMENS

Inleiding

In 1947 werd een proefschrift over de Nederlandse katholieken en de staatkundige verwickelingen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw besloten met de uitspraak, dat na de dageraad van de emancipatie de zon nog geruime tijd op zich liet wachten!¹ Met andere woorden: de dageraad van de emancipatie van de Nederlandse rooms-katholieken, die geduurd zou hebben van ongeveer 1775 tot rond het jaar 1800, was naar het oordeel van de auteur niet gevolgd door een stralende dag maar door een veel te vroeg ingevallen nacht.

Dat het eerste ochtendgloren inderdaad weinig meer was dan een strovuur, zou men ook op kunnen maken uit de studie die de Amsterdamse hoogleraar G. J. Schutte in 1989 gepubliceerd heeft over een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. Wanneer daarin de balans wordt opgemaakt van de Bataafse revolutie op dorpsniveau, dan constateert de auteur, dat de revolutie uiteindelijk slechts geringe effecten heeft gehad. De oude elite was er aan het eind van de periode 1795-1813 in geslaagd zijn positie te handhaven en de rooms-katholieken buiten te sluiten, mede dankzij de opname van wat meer doopsgezinden in het bestuur².

Geheel in de lijn van deze conclusies wordt door de kerkhistoricus van Rolduc, P. W. F. M. Hamans, in zijn in 1992 verschenen *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* (tot 1853) het resultaat van de ontwikkelingen in de periode 1795-1813 als volgt samengevat: 'Bij de komst van Willem I in 1813 was de kerk weliswaar principieel vrij, in feite had zij in vergelijking met de toestand van vlak voor 1795 nauwelijks vooruitgang geboekt'³.

Deze drie uitspraken kunnen de indruk geven, dat een verhandeling over de betekenis van de omwenteling van 1795 voor de katholieken in de Republiek een exercitie is, die weinig relevants belooft op te leveren. Die indruk is onjuist. Het tijdperk van de Bataafse revolutie is een buitengewoon enerverende periode, niet alleen door een hoog evenementgehalte maar ook door enkele voor de rooms-katholieken zeer fundamentele ontwikkelingen. Het betreft een tijdperk waarin het traditioneel gegevene in één klap zijn vanzelfsprekendheid verloor en op tal van gebieden de vraag actueel werd, hoe nu verder gehandeld moest worden.

In deze bijdrage gaat het er niet om alle gevolgen van de omwenteling van 1795 voor het rooms-katholieke volksdeel in kaart te brengen. Het doel is veeleer aandacht te vragen voor één aspect ervan: de plaats van de rooms-katholieken in de nieuwe natie.

1 M. J. M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken* (Nijmegen, 1947) 357.

2 G. J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft 1770-1810* (Franeker, 1989) 161.

3 P. W. F. M. Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland, I, Van missionering tot herstel van de hiërarchie in 1853* (Brugge, 1992) 408.